

Гоголь Т.В.,

кандидат економічних наук, доцент,

докторант кафедри регіонального управління,

місцевого самоврядування та управління містом НАДУ

Оцінка стану і результативності впливу органів державної влади на розвиток сільських територій

Проаналізовано особливості нормативно-правового забезпечення державного управління розвитком сільських територій. Досліджено особливості впливу органів державної влади на розвиток сільських територій та його результативність. Визначено, що для налагодження ефективного, дієздатного державного управління розвитком сільських територій необхідно забезпечити виконання та координацію державної аграрної політики з основними складовими реформування системи державного управління розвитком сільських територій.

Ключові слова: сільські території, нормативно-правове забезпечення, державне управління, аграрна політика.

Гоголь Т.В. Оценка состояния и результативности влияния органов государственной власти на развитие сельских территорий

Проанализированы особенности нормативно-правового обеспечения государственного управления развитием сельских территорий. Исследованы особенности влияния органов государственной власти на развитие сельских территорий и его результативность. Определено, что для налаживания эффективного, дееспособного государственного управления развитием сельских территорий необходимо обеспечить выполнение и координацию государственной аграрной политики с основными составляющими реформирования системы государственного управления развитием сельских территорий.

Ключевые слова: сельские территории, нормативно-правовое обеспечение, государственное управление, аграрная политика.

Gogol T.V. Assessment of the effectiveness and impact of public authorities for rural development

The features of regulatory framework of government rural development. The features of the influence of the government on the development of rural areas and its impact. Determined that for effective, capable public administration rural development is necessary to ensure the implementation and coordination of the state agrarian policy with the main components of public administration reform rural development.

Key words: rural areas, legal security, governance, agricultural policy.

Постановка проблеми. Державне регулювання розвитку сільських територій реалізується в межах діючої нормативно-правової бази з урахуванням сучасної соціально-економічної ситуації як у сільській місцевості, так і в країні в цілому. Водночас з ефективною реалізацією державних стратегій розвитку сільських територій пов'язані значні ускладнення, що спричинені як ландшафтними і кліматичними умовами, так і соціально-економічними особливостями кожного регіону. На сьогодні в Україні немає окремих спеціальних умов регулювання розвитку сільських чи міських територій. Формування бюджетів, їх використання, організація функціонування територіальних громад відбувається відповідно до чинного Податкового кодексу України та Бюджетного кодексу України, Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" та інших базових законів без урахування географічного положення, густоти населення, ресурсної бази тощо.

Установлення правових норм є необхідною умовою та невід'ємною складовою ефективного державного регулювання розвитку сільських територій, оскільки саме в законодавчому полі формуються його основи, визначаються найважливіші параметри

й чинники, здійснюється нормативно-правова регламентація. Проте на сучасному етапі державотворення внаслідок численних об'єктивних та суб'єктивних факторів існуючі можливості забезпечення збалансованого розвитку України, сільських територій, підвищення рівня життя населення реалізуються недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень і публікацій останнього часу показує, що проблеми розвитку села, сільських територій України розглядаються в працях О.Ю.Амосова, О.А.Біттера, Ф.А.Важинського, А.В.Лісового, О.Ю.Лупенка, М.Й.Маліка, М.М.Миколайчука, М.К.Орлатого, О.Г.Осауленка, О.І.Павлова, І.В.Прокопи, П.Т.Саблука, М.А.Хвесика та інших, які ґрунтовно дослідили історичну трансформацію парадигм управління сільськими територіями, їх рівні і типи, структуру та функціональне призначення, розвиток сільських територій України та їх соціальну інфраструктуру, процеси самоврядування сільських територій, планування їх розвитку тощо. Проте дослідження нормативно-правового забезпечення державного управління розвитком сільських територій, особливостей впливу органів державної влади на розвиток сільських територій та його результативність є недостатнім.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Складність реформування державного управління розвитком сільських територій полягає у необхідності дотримання системності, комплексності, урахування всіх аспектів цього процесу, оскільки кожна з його складових відіграє важливу роль у реалізації стратегічних завдань нової державної аграрної політики. Це є підтвердженням систематичного недовиконання цільових програм унаслідок надзвичайно великої кількості цілей, завдань, заходів. У подібних програмних документах висвітлюється фактично весь спектр проблем розвитку галузі, розв'язати які за п'яти-десятирічний термін неможливо, особливо враховуючи соціально-економічну ситуацію в країні. Під час розробки програм слід дотримуватися принципу концентрації, який передбачає виділення основних напрямів та забезпечення фінансування відповідних заходів у достатньому обсязі.

Метою статті є вивчення особливостей нормативно-правового забезпечення державного управління розвитком сільських територій та визначення основних напрямів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. У 90-ті рр. минулого століття розпочалося формування нормативно-правової бази соціального розвитку села, зорієнтованої на становлення ринкових відносин, яке триває й нині. Майже протягом усього часу незалежності нашої держави основним нормативним документом, спрямованим на розв'язання проблем села, був Закон України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" від 17 жовтня 1990 р. № 400-ХІІ [6]. Хоча в цьому документі і визначалася необхідність і пріоритетність розв'язання низки соціальних проблем на селі, проте в цілому цим питанням надавалася недостатня увага й розглядалися вони значною мірою як другорядні, похідні від головного завдання: відродження та розвитку агропромислового виробництва.

Правового визначення поняття "об'єкт соціальної сфери на селі", або "соціальна інфраструктура" у чинному українському законодавстві не набуло, також як не було єдиного переліку об'єктів соціальної сфери на селі. Більше того, самі об'єкти соціальної сфери визначалися різноманітними термінами у відповідних законодавчих актах. Так, у Законі України "Про пріоритетність соціального розвитку села й агропромислового комплексу в народному господарстві" у редакції Закону України від 15 травня 1992 р. об'єкти охорони здоров'я, культури і спорту, водогони, каналізаційні системи і спорудження, лінії газо- і електропостачання, дороги, об'єкти

торгівлі й побутового обслуговування, телефонізації, зв'язку, житло називаються як "соціальною сферою села і агропромислового комплексу" (ст. 6), так і "об'єктами соціально-культурного призначення" (ст. 8). В Указі Фонду державного майна України від 10 листопада 1992 р. вживаються терміни "соціальна інфраструктура" (ст. 3) і "об'єкти соціально-побутового призначення" (п. 8) [7, с. 96].

З метою створення сприятливих умов для структурної перебудови економіки на селі й збереження об'єктів соціальної інфраструктури урядом у 1996 р. було прийнято три постанови про передачу до 2001 р. житла, об'єктів соціальної та інженерної інфраструктури державними і заснованими на інших формах власності агропромисловими, сільськогосподарськими та іншими підприємствами і організаціями у комунальну власність місцевих органів самоврядування [8-10]. Реформування соціальної сфери села призвело до її занепаду, чому значною мірою сприяла передчасна децентралізація управління цією галуззю, послаблення соціальної функції держави взагалі. За збігом обставин одночасно відбулося скорочення державних інвестицій, руйнація старого механізму інвестування соціальної інфраструктури села за рахунок коштів сільськогосподарських виробників, передача об'єктів соціального призначення на баланс органів місцевого самоврядування, фінансова спроможність яких поки що вкрай низька.

У Концепції Національної Програми розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999–2010 рр. підкреслюється, що державна політика спрямовується на формування повноцінного життєвого середовища в сільській місцевості, а також задоволення економічних і соціальних потреб сільського населення, комплексний розвиток сільських територій [5, с. 35]. Відзначається, що оновлення сільської соціальної інфраструктури здійснюватиметься шляхом стимулювання всіх форм житлового будівництва, зміцнення матеріальної бази закладів соціально-культурного призначення, прокладання інженерних мереж з метою комплексного облаштування сільських населених пунктів та територій. Окремим пунктом висвітлюються питання формування соціальної інфраструктури села в умовах розвитку ринкових відносин.

Аналіз політики свідчить про її декларативний характер. Прописані в них напрями подальшої державної політики у сфері забезпечення нормальних умов життєдіяльності сільських жителів, розбудови соціальної інфраструктури села та комплексного розвитку сільських територій є не чим іншим, ніж констатацією найбільш важливих і гострих проблем, що постали в цій сфері перед нашою державою.

Ці нормативні документи, що характеризуються принциповою декларативністю, не викликали необхідних позитивних зрушень у вирішенні ситуації, що склалася на селі. Ще однією вадою цих документів є те, що розвиток сільських територій в них розглядається як складова аграрної політики держави. За таким підходом навряд чи вдасться досягти відчутних позитивних результатів у формуванні нормальних умов і бажаного рівня життя сільського населення.

Законом України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р." [11] наголошується на пріоритетності розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці, зокрема на необхідності розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій. Основними складовими державної аграрної політики визначено комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення

комплексного і сталого розвитку сільських територій. Цим Законом передбачалося введення ринкових інструментів державної політики: прибутку на авансовий капітал, включаючи вартість земельних ресурсів, розвиток підприємництва в аграрній сфері, використання сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції; формування цінової, страхової, податкової політики.

Також однією зі стратегічних цілей державної аграрної політики визнається комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі (ст. 2 Закону). Значна увага була приділена соціальному розвитку села: вирівнюванню заробітних плат і пенсій відповідно до середніх рівнів по країні, створенню умов для закріплення молоді у сільській місцевості. Треба зазначити, що цей Закон не передбачав нових інструментів державного регулювання і не вирізнявся чіткістю завдань і заходів. Критеріями виконання Закону до 2015 р. стали забезпечення зайнятості сільських працездатних жителів не нижче середнього рівня по країнах Європейського Союзу, споживання харчових продуктів на душу населення на рівні орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів у середньому на душу населення України, підвищення рівня доходів сільського населення та середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до рівня не нижче середнього в інших галузях економіки держави (див. таблицю).

Чисельність зайнятого сільського населення та рівень зайнятості за віковими групами, тис. осіб

Роки	Зайняте населення віком 15-70 років	Працездатного віку	Старше працездатного віку
2000	6429,3	5670,0	759,3
2005	6586,1	5671,4	914,7
2008	6555,5	5694,2	861,3
2009	6506,7	5608,6	898,1
2010	6474,2	5598,2	876,0
Рівень зайнятості, % від відповідної групи			
2000	57,3	67,9	26,5
2005	60,5	67,1	37,5
2008	61,8	67,8	39,2
2009	62,2	67,1	43,0
2010	62,7	67,4	43,4

Останніми роками спостерігаються негативні тенденції у використанні трудового потенціалу. Зайнятість виступає одним з головних індикаторів трансформаційних процесів в економіці. Характерною особливістю ринку праці на нинішньому етапі здійснення аграрної реформи є збереження тривалої негативної тенденції до зростання обсягів як відкритого, так і прихованого безробіття серед населення. За 2005–2010 рр. чисельність зайнятого населення за видами економічної діяльності – сільське господарство, мисливство, лісове та рибне господарство зменшилось від 4 млн до 3,1 млн осіб, або на 22%, у тому числі наймані працівники підприємств, установ, організацій – від 1,4 млн до 805,9 тис. осіб, або на 44%. За методикою Міжнародної організації праці, чисельність безробітних зросла від 471,2 тис. осіб у 2001 р. до 1292, 1 тис. у 2010 р., а рівень безробіття, за даними органів державної статистики, – від 6,7 до 7,1%. Найвищий рівень безробіття спостерігається у Хмельницькій, Сумській, Вінницькій, Дніпропетровській та Донецькій областях.

Протягом 2010 р. на обліку у державній службі зайнятості перебували 543 тис. безробітних з числа сільських жителів (40% від усіх безробітних на обліку). У більшості регіонів України серед зареєстрованих безробітних кожен другий – житель сільської місцевості. Із 19 видів економічної діяльності безпосередньо на галузь сільського господарства припадає 50,6% зайнятого населення, на оптову й роздрібну торгівлю, освіту, охорону здоров'я та соціальну роботу разом – 43,4%, а на решту 15 видів – лише 6% працівників [15, с. 132–139].

Для з'ясування того, наскільки діяльність держави є адекватною глобалізаційному виклику, звернімося до змісту державної політики щодо комплексного розвитку сільських територій. Проаналізуємо зміст Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. (далі – Програма), затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 [2]. Хоча в цьому документі йдеться про необхідність комплексного розвитку сільських територій, але розуміння комплексності обмежується соціальною інфраструктурою села, про що свідчить назва усіх 15 підрозділів другого розділу. До того ж не зовсім зрозуміло, що саме складає зміст розвитку сільських територій, оскільки лише назва двох підрозділів пов'язана із сільськими територіями (державною підтримкою депресивних територій та удосконаленням системи управління розвитком територій), а всіх інших – із соціальною сферою сільських поселень.

У Програмі містяться стратегічні напрями розвитку сільських територій, відповідно в основі розвитку українського села бачиться насамперед конкурентоспроможне сільське господарство в умовах інтеграції України у світовий економічний простір. Перевагою Програми є те, що серед завдань є економічні, соціальні та екологічні. Серед заходів, що дають змогу досягти економічних цілей, зокрема забезпечити підтримку конкурентоспроможності аграрного сектору, подолати стихійність та тінізацію аграрного ринку, основними є: забезпечення виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції в обсягах, що гарантують продовольчу незалежність України; створення інфраструктури внутрішнього аграрного ринку; формування прозорих та ефективних каналів надходження продукції від виробника до споживача; збільшення завантаження переробних підприємств.

Основними соціальними цілями є наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення, підвищення рівня ефективної зайнятості, посилення мотивації сільського населення до розвитку підприємництва у сільській місцевості. Відповідно, основними заходами Програми визначено: підвищення заробітної плати працівників сільського господарства до рівня не нижче середнього в галузях національної економіки, упровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості на основі паспорта соціального розвитку сільських територій, збільшення обсягів будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам; забезпечення упорядкування сільських садиб з урахуванням нових стандартів забудови сільських територій, поліпшення їх забезпечення засобами зв'язку, електро-, газо-, тепло- та централізованого водопостачання і водовідведення; формування та забезпечення функціонування на селі системи надання медичної допомоги населенню на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини.

Серед екологічних цілей можна назвати: створення екологічно безпечних умов для життєдіяльності населення, збереження навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, особливо земель сільськогосподарського призначення. Важливим критерієм виконання Програми є збільшення

частки органічної продукції у загальному обсязі до 10%. Також передбачається впровадження в практику базових агрокліматичних вимог і стандартів відповідно до регламентів ЄС.

На сьогодні можна констатувати, що вищезгадана Програма практично не виконується. Аналіз Програми дає підстави зробити висновок про те, що мета її не зовсім чітка і всеохоплююча. Вона акцентує увагу на життєздатності і конкуренто-спроможності сільського господарства, а відтак – на задоволенні потреб і розв'язанні проблем сільського населення, збереженні селянства, але не вважає своїм головним завданням повноцінний розвиток села і сільських територій. За висновками Колегії Рахункової палати, “найгострішими проблемами на селі продовжують залишатися занепад соціальної сільської інфраструктури, відсутність мотивації до праці, безробіття, бідність, трудова міграція та, як наслідок, обезлюднення сільської місцевості. При цьому в законах України про державний бюджет на 2007–2008 роки фінансування спеціальних бюджетних програм, спрямованих на розвиток сільських територій, відсутнє” [3].

Програма – це органічне поєднання кількох проектів, кожен з яких має свої цілі й оперативні завдання, а загалом вони забезпечують досягнення її мети. Такий підхід дає можливість структурувати Програму на окремі проекти та управляти нею в комплексі. Позитивним є те, що в цій Програмі звертається увага на необхідність здійснення чіткого розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади у сфері розвитку сільських територій, посиленні ролі сільських громад щодо контролю за ефективним використанням земельних, водних, лісових та інших природних ресурсів, охороною довкілля. Також передбачається створення при Кабінеті Міністрів України Міжвідомчої координаційної ради з питань розвитку сільських територій.

Незважаючи на те, що Програма передбачає значний обсяг фінансування, але в ній прослідковується певною мірою радянський підхід до розвитку сільських територій, тобто розподіл фінансування за окремими напрямками не є адекватним вимогам часу. Так, на забезпечення соціального розвитку села передбачається 21 млрд грн, або лише 16,4% від загального обсягу фінансування, при чому частка фінансування заходів з державного бюджету ще нижча (13%), оскільки високий показник по заходах, що будуть фінансуватись з інших джерел, за умови їх залучення. Виникає питання і про нечіткість сформульованих заходів. Так, у Програмі зазначається, що 340,9 млн грн буде витрачено Міністерством регіонального розвитку та будівництва України на стимулювання розвитку депресивних територій. Стимулювання розвитку територій передбачає вжиття цілого комплексу заходів, що можуть дублюватись з іншими заходами Програми.

Фінансування Програми передбачене за рахунок державного бюджету (94% від загального обсягу), місцевих бюджетів (5,7%) та інших джерел (0,3%). Реально слід розраховувати на кошти державного бюджету, у видаткову частину якого включено більшу частину заходів, передбачених цільовою програмою. Проте навіть планові цифри бюджету на 2011 р. не відповідають відповідним показникам Програми. Так, у Програмі на забезпечення захисту, охорони, раціональне використання лісів, виділених у постійне користування агропромисловим підприємствам, передбачалося на період 2011–2015 рр. витратити 113,1 млн грн, тобто 22,6 млн грн на рік. У державному бюджеті України на 2011 р. [12] на ці заходи передбачено 17,8 млн грн, тобто 78,5% від запланованої суми. Це ж саме стосується і державної підтримки дорадчої служби, фінансування якої у бюджеті зменшено у 6 разів порівняно з показниками цільової Програми.

На жаль, незважаючи на достатню кількість нормативно-правових актів, якими встановлено заходи щодо підтримки соціальної сфери села та сільських територій, ця проблема продовжує залишатися нерозв'язаною. Крім того, на сучасному етапі державотворення не розроблено єдиної концепції подальшого розвитку сільських територій, адже Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р., схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 лютого 2010 р. № 121-р [4], втратила чинність [14].

Діюча система органів управління є досить громіздкою. Як слушно зазначають учені [1, с. 243–244], розподіл основних повноважень та функцій між кількома міністерствами призводить, з одного боку, до дублювання повноважень, а з другого – до зменшення уваги до проблем розвитку сільських територій. Сьогодні аграрний сектор економіки України перебуває у стані, який вимагає змін моделі його розвитку і ставить нові вимоги до системи державного регулювання як на державному, так і місцевих рівнях. У зв'язку з цим існує потреба у розробці нової аграрної політики євроінтеграційного характеру, яка стане поштовхом до переходу у третій етап розвитку аграрної політики, зокрема європейсько орієнтований.

Складність та багатоієрархічність проблематики сільського розвитку призвела до того, що досі відсутні й єдині підходи до розв'язання проблем формування дієвої державної аграрної політики та, відповідно, системи державного управління розвитком сільських територій. Для налагодження ефективного, дієздатного державного управління розвитком сільських територій необхідно забезпечити виконання та координацію державної аграрної політики з основними складовими реформування системи державного управління розвитком сільських територій: удосконалення інституційно-правового забезпечення державного управління розвитком сільських територій; формування стратегічних пріоритетів розвитку (у тому числі шляхом упровадження індикативного планування (прогнозування) розвитку); координацію державної аграрної політики; упровадження дієвого інформаційного забезпечення, регулярного моніторингу всіх сфер розвитку сільських територій (як основи для розробки та прийняття обґрунтованих державно-управлінських рішень); організацію державного контролю за виконанням рішень у сфері державного управління розвитком сільських територій в Україні [13, с. 3].

Розв'язання всього комплексу завдань щодо оновлення сільських територій залежить від інтегральної взаємодії різноаспектних чинників, і можливе за одночасних змін як аграрної політики, аграрних відносин, так і соціальних, моральних, побутових, ментальних, політичних та інших складових життєдіяльності сільського соціуму. Методологічними засадами обґрунтування зазначеної позиції є те, що будь-яке соціально-економічне явище зароджується та динамічно розвивається за наявності всього комплексу необхідних для цього передумов і зникає або трансформується в інші форми у разі їхньої відсутності. Інакше кажучи, державне регулювання розвитку сільських територій має відповідати суспільним потребам і реальним запитам економічних агентів та проводитися з врахуванням деструктивних викликів мінливого середовища. Отже, постійно, до прийняття нормативних рішень на всіх рівнях управлінської ієрархії, потрібно визначитися, чи доцільно запроваджувати регуляторні важелі та чи є можливість неупереджено відслідковувати їх ефективність.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження дає можливість зробити такі висновки. На сьогодні нормативно-правове забезпечення державного управління розвитком сільських територій є недостатньо чітким і виваженим, має здебільшого декларативний характер. Установлено, що недооцінка

ролі державного регулювання як інструменту впливу на перебіг економічних і соціальних перетворень в Україні не давала змоги подолати негативні наслідки соціально-економічної кризи в державі, зумовила суттєву диференціацію рівнів регіонального розвитку. Поряд з удосконаленням і поглибленням правових норм регулювання державного управління розвитком сільських територій, необхідним вбачається чітке визначення та формування стратегічних пріоритетів розвитку шляхом упровадження індикативного планування, прогнозування розвитку. Під час розробки відповідної державної політики необхідно орієнтуватися не на проблеми аграрного виробництва, а на потреби сільських жителів, конкретних людей, прагнучи покращення умов їхньої життєдіяльності, якості життя та підвищення добробуту.

Список використаних джерел

1. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : монографія / М. О. Барановський. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
2. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 73. – С. 7–46.
3. Звіт про результати аналізу використання коштів Державного бюджету України, виділених на державну підтримку АПК. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/index>.
4. Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р., схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 лют. 2010 р. № 121-р. – Режим доступу: <http://new.minagro.gov.ua/ua/ministry/>.
5. Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999–2010 рр. : проект Закону України від 23 берез. 1999 р. // Економіка АПК. – 1999. – № 6. – С. 3–49.
6. Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 6 листоп. 1990 р. № 400 // Відом. Верхов. Ради України. – 1990. – № 45. – С. 828–835.
7. Проблеми реформування соціальної інфраструктури села. – К. : Діловий контакт, 1999. – 140 с.
8. Про поетапну передачу до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 груд. 1996 р. № 1443 // Держ. бюл. про приватизацію. – 1997. – № 2. – С. 46.
9. Про поетапну передачу до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури, які належать суб'єктам підприємницької діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 лют. 1996 р. № 222 // Зібрання постанов Уряду України. – 1996. – № 7. – С. 92–94.
10. Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ та організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 верес. 1996 р. № 1060 // Держ. бюл. про приватизацію. – 1996. – № 12. – С. 52.
11. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р. : Закон України від 18 жовт. 2005 р. № 2982-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.
12. Про державний бюджет України на 2011 рік : Закон України від 23 груд. 2010 р. № 2857-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 7–8. – Ст. 52.
13. Реформування державного управління регіональним розвитком: стан, проблеми, перспективи : аналіт. доп. / С. О. Біла, О. В. Шевченко, М. О. Кушнір та ін. ; за ред. С. О. Білої. – К. : НІСД, 2012. – 56 с.
14. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 верес. 2010 р. № 1761-р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>.
15. Розвиток сільських територій України (1990–2010 роки) : монографія / М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін. ; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ “Укragропромпродуктивність”, 2012. – 752 с.